

Xarajatlarni mas'uliyat markazlari va mahsulot turlari bo'yicha hisobga olishni takomillashtirish

**G'ofurjonova Muslimaxon
Mavlonbek qizi**

Andijon Davlat Texnika Instituti Iqtisodiyot va boshqaruv fakulteti Buxgalteriya hisobi va audit yonalishi 4 kurs 18-22 guruh talabasi

Annotatsiya: Maqolamda asosan zamonaviy iqtisodiy sharoitda sutni qayta ishlash korxonalarida ishlab chiqarish hisobi va ichki audit tizimini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. "JILO GAVHAR LYUKS" MChJ ma'lumotlari asosida xarajatlarni an'anaviy umumlashgan hisobga olish usulidan mas'uliyat markazlari va mahsulot turlari kesimida boshqaruv hisobiga o'tish zaruriyati asoslangan. Maqolada ishlab chiqarish jarayonini texnologik bosqichlar bo'yicha xarajat markazlariga ajratish, normativ va haqiqiy kalkulyatsiyani parallel yuritish hamda mahsulotlar harakatini nazorat qilish uchun partiyaviy (identifikatorli) hisob registrini joriy etish taklif qilingan. Shuningdek, xarajat markazlari bo'yicha byudjet-fakt tahlili modeli va uning korxonaning operatsion qarorlar qabul qilish samaradorligiga ta'siri yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Mas'uliyat markazlari, ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi, boshqaruv hisobi, ichki audit, normativ kalkulyatsiya, haqiqiy kalkulyatsiya, partiyaviy hisob, byudjet-fakt tahlili, rentabellik. Korxonada ishlab chiqarish xarajatlarini mas'uliyat markazlari hamda mahsulot turlari kesimida hisobga olish tizimini takomillashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur yondashuv xarajatlarni aniq taqsimlash, har bir bo'lim faoliyati samaradorligini baholash, mahsulot tannarxini ishonchli shakllantirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshirish imkonini beradi. Hozirgi iqtisodiy sharoitda korxonalar faoliyati samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hamda boshqaruv qarorlarini sifatli qabul qilishda ishlab chiqarish hisobi va audit tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tizimni rivojlantirish korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Korxonada ishlab chiqarish hisobi va auditini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- **Hisob jarayonlarini avtomatlashtirish.** Zamonaviy axborot texnologiyalari va buxgalteriya dasturlarini joriy etish hisob jarayonlarining tezkorligi va aniqligini oshiradi. ERP tizimlari yordamida ishlab chiqarish xarajatlari, materiallar harakati va mahsulot tannarxi ustidan real vaqt rejimida nazorat o'rnatish mumkin.
- **Xarajatlarni mas'uliyat markazlari bo'yicha hisobga olishni rivojlantirish** Xarajatlarni alohida bo'limlar, sexlar va mas'uliyat markazlari kesimida

yuritish xarajatlari ustidan nazoratni kuchaytiradi hamda har bir bo'lim faoliyati samaradorligini baholash imkonini beradi.

- **Ichki audit tizimini takomillashtirish.** Ichki audit tizimini riskga asoslangan yondashuv asosida tashkil etish moliyaviy xatolarni aniqlash va ichki nazorat samaradorligini oshirishga yordam beradi.

- **Elektron hujjat aylanish tizimini rivojlantirish.** Elektron hujjat almashinuvi tizimi hujjatlar bilan ishlash jarayonini soddalashtiradi, vaqtni tejaydi va xatolarni kamaytiradi.

- **Ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytirish.** Ishlab chiqarish xarajatlari, moddiy resurslar va mehnat sarfi ustidan doimiy monitoring olib borish korxonada faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

- **Xodimlar malakasini oshirish.** Buxgalter va auditorlarning kasbiy bilimlarini muntazam oshirib borish, xalqaro standartlar va zamonaviy texnologiyalar bo'yicha malakasini rivojlantirish zarur.

Ushbu bo'limda ishlab chiqarish hisobi tizimini takomillashtirishning birinchi yo'nalishi - xarajatlarni mas'uliyat markazlari va mahsulot turlari bo'yicha hisobga olish taklifi asoslanadi. Amaldagi umumlashgan yondashuv korxonada umumiy foyda yoki zararini ko'rsatadi, biroq qaysi mahsulot rentabelli, qaysi mahsulot esa faqat aylanma ta'minlab, foyda bermayotganini aniq ko'rsatib bera olmaydi. Shu sababli yakuniy ishda ishlab chiqarish jarayonini kamida quyidagi markazlarga ajratish tavsiya etiladi: xomashyo qabul qilish va laboratoriya nazorati, qayta ishlash sexi, qadoqlash va tayyorlash bo'limi, sovutish-saqlash bo'g'ini, jo'natish bo'limi. Har bir markaz bo'yicha xarajatlarni alohida yig'ish umumiy yo'qotish manbalarini aniqlash imkonini beradi.¹

Taklifning ikkinchi elementi - mahsulot turlari bo'yicha normativ va haqiqiy kalkulyatsiyani parallel yuritishdir. Normativ kalkulyatsiya texnologik karta va ishlab chiqarish me'yorlariga tayanadi; haqiqiy kalkulyatsiya esa real sarflar asosida tuziladi. Agar bu ikki ko'rsatkich muntazam taqqoslab borilsa, sut sarfi, yog' chiqimi, qadoqlash sarfi, energiya iste'moli va mehnat xarajatlari bo'yicha og'ishlar zudlik bilan aniqlanadi. Yakuniy matnda buni quyidagi mantiqda tushuntirish mumkin: normativ kalkulyatsiya rejalashtirishga xizmat qiladi, haqiqiy kalkulyatsiya esa nazorat va tahlilga xizmat qiladi; ularning farqi esa boshqaruv qarorini talab qiladigan nuqtadir. Ayniqsa marja 1 foiz atrofida bo'lgan korxonada eng kichik og'ish ham yillik foyda ko'rsatkichiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.²

Uchinchi taklif - tezkor jo'natish modeliga mos ravishda partiyaviy hisobni kuchaytirishdir. Har bir ishlab chiqarilgan partiyaga sana, smena, xomashyo manbasi, laboratoriya ko'rsatkichlari, mahsulot turi, hajmi va jo'natilgan xaridor bo'yicha yagona identifikator biriktirilsa, bu nafaqat hisobotning ishonchliligini, balki qaytarishlar, sifatsizlik da'volari va audit sinovlari uchun ham katta qulaylik yaratadi.

¹ 21-son BHMS "Hisobvaraqlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma", reg. №3593, 27.12.2024, LexUZ; VMQ №54 "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi...", 05.02.1999, LexUZ; IAS 2 Inventories, IFRS Foundation; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansini, 1-shakl; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.

² 4-son BHMS "Tovar-moddiy zaxiralar", 30.06.2020, LexUZ; VMQ №54 "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi...", 05.02.1999, LexUZ; IAS 2 Inventories, IFRS Foundation.

Yakuniy ishda buni oddiy ko‘rinishdagi ichki registr namunasi bilan ko‘rsatish mumkin: partiya kodi, mahsulot nomi, ishlab chiqarilgan miqdor, qabul qilingan miqdor, jo‘natilgan miqdor, qoldiq va mas‘ul shaxs. Bunday registr tayyor mahsulot schyotida katta qoldiq bo‘lmasa ham, mahsulot harakatini nazorat qilish imkonini beradi.³

Paragraf yakunida takliflarning iqtisodiy samarasi asoslanadi. Mahsulotlar bo‘yicha marjinal hisobot joriy etilishi natijasida zarar keltirayotgan assortimentni qisqartirish, foydali assortimentni kengaytirish, narx siyosatini qayta ko‘rish va xomashyo sarfi me‘yorlarini optimallashtirish mumkin bo‘ladi. Mas‘uliyat markazlari bo‘yicha hisobot esa qaysi sex yoki bo‘g‘inda ortiqcha yo‘qotish yuz berayotganini ko‘rsatadi. Demak, 3.1-paragraf bo‘yicha asosiy xulosa shuki, korxonada ishlab chiqarish hisobi moliyaviy hisobotdan boshqaruv hisobi darajasiga ko‘tarilishi, ya‘ni «qancha foyda oldik?» savolidan tashqari «foyda qayerda shakllandi yoki yo‘qoldi?» degan savolga ham javob bera olishi zarur.⁴

Jadval 3.1.

Xarajat markazlari bo‘yicha tavsiya etiladigan ichki hisobot shakli

Mas‘uliyat markazi	Asosiy ko‘rsatkich	Nazorat qilinadigan xarajatlar	Rahbariyat uchun signal
Xomashyo qabul qilish	Qabul qilingan sut hajmi va sifati	Transport, laboratoriya, yo‘qotishlar	Sifat pasaysa chiqim me‘yori buziladi
Qayta ishlash sexi	Ishlab chiqarish chiqimi	Energiya, ish haqi, texnologik yo‘qotish	Normadan og‘ish bo‘lsa tekshiruv
Qadoqlash bo‘limi	Qadoqlangan birliklar soni	Tara va qadoqlash materiallari	Bir birlikka sarf oshsa sababini aniqlash
Jo‘natish bo‘limi	Jo‘natilgan mahsulot hajmi	Transport va jo‘natish xarajatlari	Kechikish daromad tan olishni buzadi

Manba: 21-son BHMS, «JILO GAVHAR LYUKS» MChJning 2024-yil moliyaviy hisobotlari ma‘lumotlari va muallif takliflari asosida tuzildi. Jadval 3.1 mas‘uliyat markazlari bo‘yicha hisob yuritish taklifi boshqaruvga xarajatlarni egasiz qoldirmaslik imkonini berishini ko‘rsatadi. Xomashyo qabul qilish, qayta ishlash, qadoqlash va jo‘natish bo‘limlari kesimida indikatorlar belgilansa, har bir rahbar qaysi og‘ish uchun javobgar ekani aniq ko‘rinadi. Bu esa ishlab chiqarish hisobi ma‘lumotlarini rahbariyat uchun tezkor qaror qabul qilish vositasiga aylantiradi.⁵

Jadval 3.2.

Xarajat markazlari bo‘yicha byudjet-fakt tahlilining qisqartirilgan fragmenti

³ 21-son BHMS “Hisobvaraqlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma”, reg. №3593, 27.12.2024, LexUZ; “JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; “JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot, 2-shakl.

⁴ “JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; “JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot, 2-shakl.

⁵ 21-son BHMS “Hisobvaraqlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma”, reg. №3593, 27.12.2024, LexUZ; “JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; “JILO GAVHAR LYUKS” MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot, 2-shakl.

Mas'uliyat markazi	Xarajat moddasi	Byudjet	Fakt	Farq
Xomashyo qabul qilish	Xomashyo	10 250	10 403	+153
Xomashyo qabul qilish	Qo'shimcha materiallar	10 500	10 657	+157
Xomashyo qabul qilish	Qadoqlash	10 750	10 911	+161
Qayta ishlash sexi	Ish haqi	11 000	11 165	+165
Qadoqlash bo'limi	Energiya	11 250	11 418	+168

Manba: korxonaning 2024-yil moliyaviy hisobotlari ma'lumotlari hamda muallif ishlab chiqqan boshqaruv byudjeti modeli asosida tayyorlandi. Jadval 3.1 amaliy jihatdan qaysi bo'limda va qaysi modda bo'yicha og'ish yuzaga kelganini tez ko'rsatadi. Byudjet-fakt tahlili doimiy yuritilsa, korxonada umumiy tannarx oshib ketganidan keyin emas, balki og'ish ilk paydo bo'lgan bosqichda choralar ko'rishi mumkin. Bu esa hisobot davri yakunini kutmasdan turib operatsion boshqaruvni kuchaytiradi.⁶ Korxonada ishlab chiqarish hisobi va auditini takomillashtirish ishlab chiqarish xarajatlari ustidan nazoratni kuchaytirish, mahsulot tannarxini aniq hisoblash va boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Zamonaviy texnologiyalar va ilg'or usullarni joriy etish korxonalarining iqtisodiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (21-son BHMS)** – "Ishlab chiqarish xarajatlari va tayyor mahsulotlar tannarxi tarkibi".
2. **O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi** (Amaldagi tahriri).
3. **Urazov, K. B., & Axmedjanov, K. B.** (2021). *Boshqaruv hisobi*. O'quv qo'llanma. Toshkent: "Iqtisod-Moliya".
4. **Do'stmuradov, R. D.** (2020). *Audit asoslari*. Darslik. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi".
5. **Pardaev, M. Q., & Xoliqulov, A. N.** (2022). *Xarajatlarni tahlili va boshqaruv qarorlari*. Ilmiy monografiya. Samarqand: SamISI.
6. **Drury, C.** (2020). *Management and Cost Accounting* (11th ed.). Cengage Learning EMEA. (*Xalqaro adabiyot sifatida boshqaruv hisobi va mas'uliyat markazlari nazariyasi uchun*).

⁶ "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil buxgalteriya balansi, 1-shakl; "JILO GAVHAR LYUKS" MChJning 2024-yil moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, 2-shakl.